

З ІСТОРІЇ БІБЛІОТЕК ТА ІСТОРИЧНИХ КОЛЕКЦІЙ

Н. Р. Миронець

*Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського,
м. Київ*

БІБЛІОТЕКА БАРОНА Ф. Р. ШТЕЙНГЕЛЯ ЯК НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ВІДДІЛ ГОРОДОЦЬКОГО МУЗЕЮ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Метою даної публікації є висвітлення історії створення бібліотеки Городоцького музею Волинської губернії барона Ф.Р. Штейнгеля для з'ясування її ролі і значення як першого регіонального осередку, спрямованого на збереження та популяризацію книжково-рукописної спадщини Волині.

Варто зауважити, що з означеної нами проблеми відсутні монографії та ґрунтовні публікації. Окремі відомості зафіксовані в мистецтвознавчих працях Г.А. Скрипника, Й.Ю. Федаса, А.І. Іваницького¹. Серед досліджень краєзнавців слід виділити працю С.І. Шевчука “Жертовність для утвердження України”. Автор розглянув діяльність музею барона Ф.Р. Штейнгеля як етнографічного осередку, давши характеристику віцїлілих етнографічних матеріалів, опублікувавши ряд рідкісних рукописів, що належали перу науковців Городоцького центру². Деякі джерелознавчі аспекти проблеми було висвітлено в повідомленні О. Кушпетюк, в якому здійснено аналіз звітів Городоцького музею як джерела вивчення його діяльності³.

Заснований у 1896 р. Городоцький музей Волинської губернії барона Ф.Р. Штейнгеля став першим обласним музеєм у регіоні. У Волинській губернії працювали на той час музеї у Володимирі-Волинському та Житомирі. Проте займалися вони переважно вивченням пам'яток церковно-археологічної старовини та іконопису. В сучасній історіографії зустрічаємо різні трактування щодо характеру закладу: “один з перших у регіоні широкопрофільний громадський музей”⁴, “фольклорно-етнографічний музей”⁵, “Городоцький

краєзнавчий музей”, “світський музей”⁶, проте всі ці висловлювання зводяться до того, що це був справжній науковий центр історико-краєзнавчих досліджень Волині.

Створення обласного музею в даному регіоні зумовлювалося як економічними, так і суто науковими потребами. Насамперед, відчувалася потреба в розширенні виробництва продукції з місцевої сировини на базі традиційних кустарних промислів, щоб конкурувати, а потім витіснити дороги для Росії західноєвропейські вироби. Для визначення напрямку промислів на традиційній основі потрібно було створити науково-дослідний осередок. З іншого боку, державні структури всіляко підтримували інтерес волинської інтелігенції до минувшини свого краю, особливо після польського повстання 1863 р., коли Волинь стала ареною зіткнень польської та російської історичних наук.

У представлений передмові до першого звіту барон Штейнгель обгрунтував, чим було викликане створення краєзнавчої установи: “Проживаючи постійно на Волині і, безумовно, виявивши найбільше зацікавлення до цього краю, я прийшов до висновку, хоча чимало зібрано, чимало уже зроблено різними особами для вивчення нашого краю, але весь цей багатий матеріал настільки розкиданий, що користуватися ним майже неможливо. Об’єднати все це, зібрати окремі предмети, що відносяться до історії Волині, значимо доповнити те, що ще мало, чи зовсім не розроблено, міг би тільки обласний музей Волинської губернії. Такого у нас на Волині до цього часу немає, і тому я вирішив започаткувати його, що й розпочав здійснювати з листопада 1896 року”⁷.

За ідеєю засновника музей розміщувався у маєтку барона в с. Городок Ровенського повіту Волинської губернії. Програмні завдання наукової роботи сформували внутрішню структуру краєзнавчої організації. Складність поставлених завдань, тематика досліджень вимагали створення допоміжних відділів, підвідділів, лабораторій. Музей барона Штейнгеля поділявся на відділи: природничий, географічний, антропологічний, археологічний та етнографічний з їхніх підвідділами. Крім того, в названій вище передмові повідомлялося: “при музее основана библиотека с отделом рукописей, специально посвященная Волини”⁸.

Варто зробити наголос на тому факті, що бібліотека розглядалася засновниками не як окреме історико-культурне явище, а як допоміжне структурне формування, спільне для всіх відділів музею.

Таке трактування повністю співпадало з розробленими на той період методиками створення обласних або місцевих музеїв⁹, а також пояснювалося тим фактом, що більшість краєзнавчих студій передбачала використання описових методів дослідження, ефективність проведення яких залежала від повноти створеної документальної бази¹⁰. Отже, бібліотека закладалася як науково-дослідний відділ, що мав створювати музейні колекції рукописної та друкованої книги і збирати наукову літературу для студіювання окремих питань волинезнавства.

З огляду на вищесказане, стане зрозумілим, що дослідження життєдіяльного циклу бібліотеки барона Штейнгеля від часу заснування у 1896 р. і до моменту евакуації 1914 р. можливо здійснювати лише в контексті загальної наукової діяльності музейного закладу.

При детальному обговоренні програми створення та функціонування бібліотеки було вирішено поставити її якомога ширше, що відкріє великий простір для діяльності, вести справу не поспішаючи, але вести систематично, звертаючи увагу на те, що може прислужитися для загальної характеристики краю, виключаючи все, що є випадковим, що носить назву “раритетів” і чим, як правило, бувають заповнені приватні колекції.

У проекті чітко визначалося, що оскільки бібліотека є краєзнавчою (обласною), то наповнення її фондів можливе лише виданнями, які стосуються конкретного регіону. В даному випадку це – територія Волинської губернії (офіційно зафіксована після III поділу Польщі). І хоч кордони губернії не відповідають кордонам давньої Волинської землі, але у зв'язку з тим, що розширення цих рамок завело б надто далеко, вирішено було обмежитися територією Волинської губернії, яка і так досить об'ємна.

Фінансування діяльності бібліотеки здійснювалося за рахунок власника, барона Ф.Р. Штейнгеля. Кількість та поточність асигнувань були одними з найголовніших умов для виконання поставлених завдань. Зокрема, про це зазначає М. Біляшівський: “Городецкий музей, обладающий материальными средствами и обеспеченный в будущем от участи, очень часто постигающей частные собрания, сослужит службу в изучении Вольни”¹¹.

Що ж стосується власне структури, то бібліотека поділялася на три відділи: рукописи, стародруковані книги та книги пізнішого періоду. У відділ рукописів входили давні та нові акти, їхніх копії, записки, спогади, папери, які залишилися після осіб, які працювали

на Волині чи для Волині, приватне листування осіб різних прошарків суспільства. У відділ стародрукованих книг повинні були увійти книги, надруковані на Волині до початку XIX ст. Відділ книг пізнішого періоду мав поєднати книги, брошури та періодичні видання, що спеціально стосуються Волині. Крім того, сюди увійдуть різного роду афіші та оголошення. Твори такого виду зазвичай після виходу в світ досить швидко зникають, а між тим і вони викликають певний інтерес.

Досліджуючи історію створення бібліотеки барона Штейнгеля, етапи її діяльності, визначаючи роль та значення в краєзнавчому вивченні Волині, ми нині розглядаємо її як окреме історико-культурне явище. Тому вважаємо доцільним залучити до складу бібліотеки (як об'єкта дослідження) географічний відділ музею. Таке концептуальне твердження аргументовано тим, що у цей відділ увійшли рукописні та друковані карти, плани, види місцевостей, негативи фотографій, а також різновидові документи, об'єднані в "Сборники историко-географических материалов по Волынской губернии". Ці зразки є невід'ємною частиною музейної колекції рукописів та творів друку, зібраної в с. Городок. І лише за власною ініціативою М.Біляшівського та Ф.Штейнгеля вони були об'єднані в окремий відділ: "Во-первых, она (хранитель музея А.А. Скриленко – *Н.Р.*) с самого начала не понимала, зачем мы открыли географический отдел, а в особенности не понимала значения "сборников". Вследствии этого вышло, что массу, собранную нами из таких вещей, как печатная (на отдельных листочках) переписка Ровенского сельскохозяйственного общества, а также разрозненные экземпляры бюллетней и многое другое, что следовало просто разложить по папкам, она записала как отдельные инвентарные номера в отдел библиотеки. ... для новых мест открывала новые папки (номер новых сборников) и одновременно те же документы под другими номерами записывала в инвентарь в отдел рукописей"¹². Вищенаведені рядки листа Ф. Штейнгеля до М. Біляшівського ще раз підтверджують видову спорідненість матеріалів, що містилися в географічному відділі музею зі зразками бібліотечного зібрання в с. Городок.

Діяльність бібліотеки підлягала певному розпорядку. Для запису експонатів музею (в тому числі і бібліотечного зібрання) заведено "Інвентар", для запису витрат – "Витратна книга", а, крім того, заведений "Літопис Городоцького музею", куди заносяться примітки про діяльність музею та бібліотеки, фіксуються думки з різних

питань осіб, які так чи інакше пов'язані з діяльністю цього наукового осередку. По завершенню кожного року вирішено друкувати звіт про діяльність, а з часом запропоновано скласти систематичний каталог колекцій та книжково-рукописного зібрання.

У Городоцькому науковому центрі склалися свої власні традиції опрацювання пам'яток та оформлення експозиційних розділів. Саме тут, вперше на Волині, було застосовано дійсно музейну форму експонування предметів старовини, яка практикується і донині, та відкинута засади побудови експозиції, що використовувалися церковними давньосховищами¹³. Завдяки чіткій концепції розвитку, проблемно-хронологічному принципу у змалюванні експозиційними засобами минувшини краю, Городоцький музей став одним з провідних науково-дослідних осередків у здійсненні на Волині історико-краєзнавчої роботи. За твердженням сучасного дослідника С. Шевчука, успіх розробки експозиції базувався на європейській методиці вивчення народного життя та виробленій практиці М. Біляшівського з упорядкування і систематизації архіву колишнього Фінансового управління Царства Польського у Варшаві, де ним особлива увага приділялася упорядкуванню матеріалів щодо України¹⁴.

І справді, на початковому етапі діяльності бібліотеки систематизацією книжково-рукописних матеріалів займався М.Ф. Біляшівський, який і започаткував основні методи, принципи та форми класифікації одиниць зберігання фонду бібліотеки-музею. У листі Ф.Р. Штейнгеля до М.Ф. Біляшівського від 6 жовтня 1904 р. автор порівнює його працю в цьому напрямку із описами, які здійснювала А.А. Скриленко (раніше вона займала посаду хранителя обласного музею ім. А. Поля у Катеринославі): "... все сокращено до чрезвычайности. Например, для иллюстрации: ты записываешь заглавие старопечатной книги целиком с сохранением даже тогдашней орфографии, а она все сокращает, ты описываешь черепок и качество его глины, и цвет, и орнамент, а она очень часто ограничивается словом «черепок»"¹⁵.

Практичне втілення розроблених М.Ф. Біляшівським методик здійснювалося працівниками музею вже з перших днів його функціонування. Відомості про примірники, що надійшли до бібліотеки, записувалися в "Інвентар". На жаль, ця реєстраційна книга не збереглася до наших днів. Про достовірність її існування ми дізнаємося з деяких листів Ф.Р. Штейнгеля до М.Ф. Біляшівського: "... я начал проверку всего, что она написала (больше 2 тыс. номеров) вместе

с помощником, одним учеником, и таким образом ошибки будут исправлены. Но, Боже, как при этом приходится марасть чистой “Инвентарь”. Я, который столько лет не решался туда ничего записывать, т. к. боялся сделать хоть одну ошибку, теперь должен его всего пачкать, перечеркивать и пр.”¹⁶. Ймовірно, що інвентар складав основу “Отчетов Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель”, які, крім іншого, містили й опис книжково-рукописного зібрання.

Інформація, вміщена в трьох номерах звітів, подавалася блоками по розділах, що відповідали відділам музею. Останній розділ “Бібліотека” поділявся на три підрозділи: рукописи; стародруковані книги; книги, брошури та періодичні видання. На початку розділу подається загальна інформація про кількість одиниць зберігання, що надійшла за звітний період у бібліотеку музею. А далі – власне їхній опис. Кожний відділ має свій класифікаційний поділ, крім відділу “Стародруковані книги”. Зрозуміло, що різні за характером матеріали (маються на увазі рукописи та друковані видання) мають свою специфіку опису, але у звіті ми зустрічаємо і багато спільних елементів. Перш за все, варто зауважити про відсутність порядкових номерів. Проте в кінці опису одиниці вказується її інвентарний номер. Якщо ж примірник було подаровано, то обов’язково повідомляється у кожній позиції прізвище мецената. Це, в свою чергу, є неоціненним джерелом дослідження шляхів наповнення фонду. У звітах рукописні документи описуються за певною схемою. По-перше, вказувалася географічна назва населеного пункту, якого стосувався документ, а далі – назва, анотація (в тих випадках, коли назва не повністю розкриває зміст), хронологічні дані. Крім того, обов’язково вказувалося, чи є документ копією. Щодо відділу “Стародруковані книги”, то одиниці зберігання у звітах розміщені в алфавітному порядку, а опис кожної з них вражає своєю детальністю. Оскільки видання є досить давніми, і це вже само по собі підвищує їхню наукову значимість, то під час опису не було випущено жодної дрібниці. Спочатку вказувалася назва твору, рік і місце видання, а потім – опис зовнішнього вигляду книги, як-от: “Евангелие тетр львовскаго издания 1772 г., в досках, обложенных зеленой парчей, с серебряными наугольниками и иконой Распятія. Из церкви с. Менчиц Владимир-Волынского у. (№ 3628)”¹⁷. Відділ “Книги, брошури, періодичні видання” є найбільш численним. Поділяється на підвідділи: природознавство, географія, історія та етно-

графія, народна освіта, суспільствознавство, белетристика, періодичні видання, довідкові видання. В межах кожного підвідділу одиниці зберігання розміщені в алфавітному порядку. Щодо схеми опису, то спочатку вказується прізвище автора та ініціали, назва твору, місце видання і рік.

Отже, можна з впевненістю констатувати, що працівниками постійно здійснювалося наукове опрацювання бібліотечних одиниць, що надходили до музею з метою складання експозиційних розділів та систематизації збірки як джерельної бази історико-краєзнавчих досліджень Волині.

Таке тематичне спрямування книжково-рукописного зібрання і предметних колекцій Городоцького музею, їхня видова різноманітність та наукова цінність викликали до себе неослабний інтерес. Першими гостями в Городку були особи, які дарували музею волинські старожитності, ті, хто приїздив сюди для опрацювання зібраних колекцій, запозичення досвіду музейної роботи тощо. Усі вони обов'язково оглядали експозицію. Підтвердженням цього служать різноманітні джерела: звіти музею, епістолярні матеріали, насамперед, листування волинських краєзнавців, окремі статті-спогади та ін. Так, представниками музейного закладу, крім "Інвентаря", заведений був ще й "Літопис Городоцького музею", куди записувалися відомості не тільки про його діяльність, а й пропозиції і поради його численних відвідувачів¹⁸.

Обширна інформація про екскурсійну роботу подається в листах та мемуарах. Так, розповідаючи про відвідини Городоцького музею, волинський археолог Я. Яроцький в одному з листів до М. Біляшівського писав: "Влітку я побував у Федора Рудольфовича з І.А. Сидоровим та двома молодими людьми. Познайомився, між іншим, з ... Корніловичем, який нам показував музей"¹⁹. Екскурсію музеєм було проведено і для голови Московського археологічного товариства графині П. Уварової під час відвідин нею Волині восени 1899 р. "Оглянувши музей, гр. Уварова найбільшу увагу звернула на відділ "збірників історико-географічних матеріалів", де, між іншим, було зібрано доволі велику добірку фотографій видів Волині і знімків з різних пам'яток старовини"²⁰. А ось як описував Л. Чикаленко – один з учнів відомого етнографа й антрополога Ф. Вовка – спільну з ученим подорож по Волині і, зокрема, перебування в Городку. Він згадував, що, чекаючи професора, за допомогою Ф.Р. Штейнгеля розглядав музей з усіма можливими для крає-

знавчого музею відділами, що по старанню зібрав з накладом великого гроша барон²¹. Про екскурсійну роботу музею є окремі згадки і в листах самого Ф. Штейнгеля. Він писав М. Біляшівському: “Музей особенно посещают в этом году. В Житомире воскресло Общество Исследователей Волыни. Все главные деятели Волынского общества экскурсировали в этом году и все они были в Городке. Очень интересовались музеем, многое записывали”²².

Серед світських музейних закладів Волині кінця ХІХ – початку ХХ ст. першими до наукового опрацювання і вивчення вченими були залучені експонати Городоцького музею, в тому числі і книжково-рукописні колекції. Про важливість такого напрямку діяльності закладу, як необхідної складової частини для виконання ним свого завдання – стати з часом дієвим осередком історико-краєзнавчих досліджень Волині у Південно-Західному краї Російської імперії, з гордістю писав Ф. Штейнгель у 1902 р. у листах до М. Біляшівського. Продовжуючи цю думку, власник Городоцького музею 1904 р. відзначав: “Музей наш немного начинает приносить ту пользу, которую он впоследствии должен приносить. Уже Яроцкий напечатал в Волыни очерк, пользуясь материалами музея. Абрамов в Юном читателе поместил статистику с рисунками, исполненными с наших негативов. Мошков напечатает в “Живой старине” обширную работу по этнографии Волыни и писал мне, что будет делать большой доклад с картинками (биоопозитивы с наших негативов) и фонографом в Варшавском “Обществе истории, филологии и права” под заглавием “Этнографические материалы Городецкого музея барона Ф.Р. Штейнгеля”²³.

Слід зауважити, що в цьому переліку відсутнє прізвище Біляшівського. Можливо це пов'язано з тим, що вчений ще не встиг опублікувати наукових розвідок, основою для яких послужили б експонати Городоцького музею. Однак у віднайдених нами джерелах містяться незаперечні факти, які свідчать про передачу Городоцьким музеєм у тимчасове користування М. Біляшівському археологічних пам'яток для наукового дослідження. Так, хранитель музейного закладу 1899 р. неодноразово повідомляв М. Біляшівського про надіслання йому предметів з музейної колекції²⁴.

Про користь, яку надавали для науки експонати Городоцької бібліотеки-музею, писав археолог і етнограф І. Абрамов у статті, присвяченій 10-річчю цього музейного закладу. Він зазначав: “Зібраними в музеї колекціями, матеріалами та бібліотекою користува-

лися такі особи: гр. Уварова, яка цікавилася фотографіями старовинних пам'яток церковного зодчества, що зберігаються в музеї; В.А. Мошков, котрий користувався матеріалами з духовної та матеріальної етнографії; Я.В. Яроцький скористався матеріалами та документами для видання кількох історичних нарисів; автор цих рядків користувався знімками з негативів з музею для нарисів “Край Тараса Бульби” і “По Волинському Полесью”, яка була прочитана на засіданні Імператорського Російського Географічного Товариства 1 грудня ц.р. ...”²⁵. Тут же І. Абрамов акцентував увагу на позитивності результатів, які давали експедиції, що їх організовував музей для розгортання наукових дослідів. Він зазначав: “Враження від екскурсії дали автору цих рядків матеріал для статті “По Волинским захолустьям”, вміщеній у II вип. “Живой старины” за 1906 р., а також для нарису “По Волинському Полесью” (“Всходы” – 1906 – Сентябрь-Октябрь)”²⁶.

Експонати Городоцького музею у 1909 р. вивчав Ф. Вовк – вчений, етнограф, професор Петербурзького університету. У листі від 21 липня до житомирського краєзнавця В. Кравченка Ф. Вовк писав: “... до Штейнгеля я приїхав десь 12-го і посиділи ми у нього десь днів зо три, бо дуже вже багато в нього матеріалу, яким не можна було не скористатись”²⁷. Інформація про візит Ф. Вовка до Городка у липні 1909 р. міститься у двох листах Ф. Штейнгеля до вченого, які зберігаються у фонді останнього в науковому архіві Інституту археології Національної Академії наук України. Наукове опрацювання Ф. Вовком 1909 р. збірок Городоцького музею та інших музейних закладів Волині спричинили появу в 1910 р. історико-етнографічної праці “Старинные деревянные церкви на Волини”²⁸.

Наведені факти дають можливість зробити висновок, що зібрані і збережені у Городоцькому музеї книжково-рукописні матеріали, фотодокументи тощо відкрили вченим і краєзнавцям-любителям простір для серйозної науково-дослідницької роботи. Завдяки його експонатам побачили світ монографії та статті з історії, археології, етнографії Волинської губернії; були підготовлені і зачитані реферати волинознавчого характеру на засіданнях учених товариств загальноросійського і місцевого рівнів.

Отже, в кінці XIX ст. Волинь активно втягується в процеси, що були обумовлені культурницьким етапом відродження нації. Неабиякий інтерес до історичного минулого викликав у місцевої інтелігенції захоплення фольклором, побутом та звичаями простого

народу. Першим регіональним об'єднаним осередком, що згуртував прогресивних діячів науки, а також краєзнавців-аматорів, став Городецький музей Волинської губернії барона Ф.Р. Штейнгеля. Цей заклад невдовзі після початку свого функціонування перетворився в справжню наукову лабораторію для вивчення різних аспектів історичного минулого Волині. Таке функціональне призначення забезпечувалося, в першу чергу, наявністю бібліотеки, яка на довгий час стала регіональним центром по збереженню та популяризації книжково-рукописної спадщини України. Мета створення та основні завдання, принципи комплектування та характер бібліотеки, її структура і функції були чітко визначені засновником в програмі діяльності і відповідали загальноприйнятим методикам побудови обласних або місцевих музеїв Російської імперії.

¹ *Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї на Волині. Становлення і розвиток.– К., 1989.– 304 с.; *Федас Й.Ю.* Український народний вертеп (у дослідженнях ХІХ–ХХ ст.).– К., 1989.– 304 с.; *Іваницький А.І.* Українська музична фольклористика. Методологія і методика.– К, 1997.– С. 85.

² *Шевчук С.І.* Жертовність для утвердження України.– Рівне, 2002.– 99 с.

³ *Кушпетюк О.* Звіти Городецького музею барона Ф.Штейнгеля – джерело вивчення історії одного з перших музеїв Волинської губернії // Зб. навчально-методичних матеріалів і наук. ст. іст. факультету.– Луцьк, 1998.– Вип. 3.– С. 77–79.

⁴ *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія.– Хмельницький, 1993.– 256 с.

⁵ ІР НБУВ, ф. ХХХІ, № 1183–1193.

⁶ *Кушпетюк О.* Вказ. пр.

⁷ *Штейнгель Ф., Беляшевский Н.* Несколько слов об основании и целях Городецкого музея Волынской губернии // Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель за первый год с 25 ноября 1896 года по 25 ноября 1897 года (составил Н. Беляшевский).– Варшава, 1898 – С. 1

⁸ Там же.

⁹ *Могильянский Н.М.* Областной или местный музей как тип культурного учреждения // Живая старина.– 1917 – Вип. 25.– С. 313.

¹⁰ *Петрикова В.Т.* Краєзнавча бібліографія як одна із засад розвитку наукового краєзнавства України (20-ті рр. ХХ ст.). // Рукописна та книжкова спадщина України.– К., 2000.– Вип. 6.– С.150–151.

¹¹ *Штейнгель Ф., Беляшевский Н.* Указ. соч.– С. 2.

¹² ІР НБУВ, ф. ХХХІ, № 2186, арк. 4.

¹³ *Кушпетюк О.* Вказ. пр.

¹⁴ *Шевчук С. І.* Вказ. пр.

¹⁵ ІР НБУВ, ф. XXXI, № 2186, арк. 2 зв.

¹⁶ Там само, арк. 3.

¹⁷ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года.– К., 1905 – С. 61.

¹⁸ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель за первый год с 25 ноября 1896 года по 25 ноября 1897 года.– Варшава, 1898 – С. 3.

¹⁹ ІР НБУВ, ф. XXXI, № 2334, арк. 1–2.

²⁰ Поездки гр. П.С. Уваровой в Черниговскую губернию и на Волынь // Археол. летопись Южной России.– 1899.– Т. 1 (Октябрь).– С. 142.

²¹ *Чикаленко Л.* Подорож з професором Ф. Вовком по Волині // Літопис Волині.– 1955.– №2.– С. 37–38.

²² ІР НБУВ, ф. XXXI, № 2194.

²³ Там само, од. зб. 2180, арк. 2

²⁴ Там само, № 1183 – 1193.

²⁵ *Абрамов И.С.* Городецкий музей Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель // Живая Старина – 1906 – Вып. 4.– С. 251–252.

²⁶ Там же.– С. 254.

²⁷ *Старков В.* До відвідин Федором Вовком Волині 1909 року (за листуванням Ф.Шейнгеля до Ф.Вовка) // Українська культура в іменах та дослідженнях : Наук. зап. Рівн. ін-ту культури.– Рівне, 1997.– Вип. 1: Волинське Полісся в контексті слов'янської культури.– С. 40.

²⁸ *Науко В.* Неопубліковані листи О. Фотинського до Ф. Вовка // Там само.– С. 37–38.